

SARJOJA

TIINA ONIKKI-RANTAJÄÄSKÖ

VÄITÖKSENALKAJAISITELMÄ HELSINGIN YLIOPISTOSSA 8. KESÄKUUTA 2001

Ystäväni¹ kertoi, että lapsena heillä sisaruk-silla oli tapana, silloin kun tulivat yhtä ai-kaa koulusta, rynnätä kotiin huutaen: »*Ekana kivoimmassa!*» Kotiin tuli monta eri leh-teä, ja se, joka ehti ekana kotiin, pääsi valit-semaan kivoimman lehden. Voimme tietysti tulkita lasten huutoa niin, että se joka ehti ensimmäiseksi, on *ekana kiinni kivoimmas-sa lehdessä*. Tällainen selitys perustuu sisä-sijan konkreettiseen kontaktin merkityk-seen. Abstraktimpi merkitys olisi syntynyt elliptisesti: konkreettisen sijainnin ilmauk-sesta osa olisi lyhentynyt pois. Tämä seli-tyt, kuten ellipsiselitykset yleensäkin, kui-tenkin ontuu siinä mielessä, että tuskinpa lapset ovat ensin huutaneet »*Ekana kiinni kivoimmassa lehdessä!*» ja sitten lyhentä-neet sanomaansa. Toisaalta voi ajatella, että kotiin ryntäämisestä oli jo muodostunut eräänlainen leikki tai peli: *Kuka ekana ki-voimman lehden valinnassa tai kivoimman lehden kimpussa, kivoimman lehden luvus-sa, kivoimmassa lehdessä, sen mielikuvitus-maailmassa*. Olennaista ei tässä ole ellipsi tai konkreettisen ja abstraktimman merki-tyksen suhde, vaan se, että lapset hyödynsi-

vät taitavasti yhtä suomen kielen ilmaisu-potentiaalia. Samalla ilmaisukeinolla voi-daan ilmaista niin konkreettista lehteen tart-tumista kuin peliä tai leikkiä tai lehden va-lintaa, sen lukua ja sen maailmaan uppou-tumista. Kielenkäyttäjinä me ymmärrämme nuo suhteet intuitiivisesti, mutta kielentut-kimuksen kannalta monimerkityksisyyttä eli polysemiaa ei suinkaan vielä ole katta-vasti kuvattu ja selitetty.

Suomen ja sen sukukielten tunnusomai-sena piirteenä on pidetty synteettisyyttä — sitä, että ne ilmaisevat lauseenjäsenten kes-kinäisiä suhteita sanoja taivuttamalla. Sija-järjestelmän runsauden puolesta suomi poikkeaa näin esimerkiksi Euroopan unio-nin muista virallisista kielistä. Kun tutki-muksen kohteena on sijajärjestelmän osa, on käsittelyn alla siis yhdeltä kantilta kat-sottuna hyvin suomalainen piirre suomen kielestä.

Tänään tarkastettava väitöskirja keskit-tyy suomen noin 15:stä nominin sijasta pai-kallissijoihin ja niistäkin erityisesti sisä- ja ulkosijoihin eli inessiiviin, elatiiviin, illatii-viin, adessiiviin, ablatiiviin ja allatiiviin. Kuten nimityksestä paikallissijat kuuluu, näiden taivutusmuotojen keskeisenä tehtä-vänä on pidetty sijaintisuhteiden ilmaise-mista: *olemme pienessä juhlasalissa, istutte*

¹ Mikko Perkoila.

tuoleilla tai nojatuoleissa — siinä esimerkiksi sisä- ja ulkosijojen keskeisimmistä merkityksistä. Kielessä ei kuitenkaan vallitse yksi yhteen -periaate muodon ja merkityksen välillä, vaan yhdellä ilmauksella on yleensä monia merkityksiä. Tämä polysemia koskee myös kieliopillisia morfeemeja, kuten sijapäätteitä. *Olemme väitöstilaisuudessa, te olette istuallanne, minä puhun seisaaltani, toivottavasti kukaan ei vielä ole torkuksissa* — siinä esimerkkejä paikallissijojen abstraktimmista, tilaisuuksia tai olo-tiloja ilmaisevista käytöistä. Olen tutkimuksessani keskittynyt juuri tähän paikallissijojen käytön abstraktimpaan puoleen. Minkälainen suomen kielen osajärjestelmä se on ja mikä on sen suhde paikallissijojen konkreettisempiin merkityksiin? Siinä keskeisiä tutkimusongelmiani.

Kulttuurimme tieteenihanteet ovat lähöisin luonnontieteistä, mutta kieli yhtenä ihmisen toiminnan tapana on toisenlainen kuin ihmisen tajunnasta erilliset luonnontieteiden tutkimuskohteet: kielentutkija ei voi eristää itseään tutkimuskohteestaan, vaan hänen täytyy nojata siihen samaan kulttuuriseen toimijan tietoon, jota kielenkäyttäjät hyödyntävät kielellisessä vuorovaikutuksessaan. Erityisen visainen kysymys on, mitä on kielellinen merkitys ja kuinka se tulisi tieteellisesti kuvata.

Kielellisellä merkillä on yhtä aikaa monta ulottuvuutta. Ilmauksilla on konkreettinen puolensa: ne ovat ääniaaltoja, mustetta paperilla, viittomina käsien liikettä ja niin edelleen. Mutta ne tekee merkitykselliseksi vain niiden suhde tulkitsijoihin. Tässäkin suhteessa on kaksi puolta. Toinen on psykologinen: jokaisen yksittäisen kielenkäyttäjän mielessä ja aivoissa täytyy olla kyky tulkita ja tuottaa kieltä.

Tuon kyvyn täytyy myös olla suhteellisen samanlainen eri kielenkäyttäjillä, koska he pystyvät menestyksellisesti kommunikoimaan keskenään. Kieli ei olekaan ensi-

sijaisesti yksilön vaan yhteisön omaisuutta, vaikka jokainen kieltä käyttävä yksilö osaltaan kantaa ja kannattelee tuota yhteisöllistä toimintatapaa. Lapsi oppii kielen vain vuorovaikutuksessa läheistensä kanssa, ja jokainen meistä luovimmillaankin automaattisesti mukauttaa puheensa kieliyhteisön normeja vastaavaksi.

Kun kielentutkija kuvaa kielellistä merkitystä, hän ei suoraan kuvaa yksittäisen puhujan mielessään prosessoimia mentaalisia representaatioita vaan hän tarkastelee sitä osaa kielellisestä merkityksestä, jota voidaan kohdella kieliyhteisön sosiaalisesti ja intersubjektiiivisesti jakamana kielitietona. Analyysivälineenään hänellä on tarkka kielellisen muodon, sen ilmausasu, erittely: kielellisen muodon ero ilmentää merkityseroa. Monimerkityksisyys osittain rikkoo tuota erojen leikkiä: täsmälleen samalakin ilmauksella voi olla kaksi tai joskus useampiakin merkityksiä: kun *mummo on mustikassa* hän voi olla mustikoita poimimassa, mustikan tahraamana tai mustikan sisässä. Yleensä kuitenkin monimerkityksisyyskin heijastuu laajemman kielellisen kontekstin eroina. Kun puhumme paikallissijojen polysemiasta, käsittelemme enimmäkseen tapauksia, joissa taivutetun vartalosanan ero heijastaa merkitysalueiden eroa: *unessa* oleminen on toisenlaista kuin *talossa* oleminen.

Kielellinen ilmausasu on se todistusaineisto, johon kielentutkija voi argumentoinnissaan nojata. Merkityksen kuvausta on sen sijaan vaikea perustaa mihinkään objektiivisesti todennettavissa olevaan. Merkityksen luonteesta ja sen kuvaustavoista vallitseekin erilaisia käsityksiä kielitieteen eri teoriakehyksissä. Oma taustani on kognitiivisessa kielentutkimuksessa, joka on Ronald W. Langackerin Yhdysvalloissa 1970-luvun lopulla eriyttämän kielioppimallin ympärille kehkeytnyt väljä koulukunta. Suomen kieleen kognitiivisen kieli-

opin kielinäkemyistä on uranuurtajana soveltanut Pentti Leino oppilaineen.

Kognitiivinen kielentutkimus on yksi niistä suuntauksista, jotka ovat rohkeimmin tarttuneet merkityksen kuvauksen kysymyksiin. Se on funktionaalinen suuntaus, ja korostaa sellaisena kielen tehtävää eli funktiota vuorovaikutuksen välineenä. Kielen avulla viestitään merkityksistä, ja siksi kieltä ei ole sen mukaan mielekästä tarkastella muuten kuin merkityksiä jäsentävänä systeeminä. Kieli on ihmisen toimintatapa ja siksi kieltä voi ymmärtää vain suhteuttamalla kielen järjestelmä siihen, mitä ihminen on: kieli on sidoksissa ihmisen kognition, ja se jäsentää merkityksiä siten kuin ihmisen mieli niitä maailmassa jäsentää: yhteydessä aistihavaintoon ja kulttuuriseen vuorovaikutukseen ympäristön kanssa. Tästä seuraa merkityksen kuvaukseen joitakin perusolettamuksia.

Ensinnäkin on korostettu sitä, että kielessä ovat keskeisiä sellaiset konkreettiset merkitysjäsennykset, joita vastaavat aistihavainnon tarjoamat jäsennykset: puhumme esimerkiksi sijainneista siten, että voimme kuvata, mitä näemme ja voimme antaa vaikkapa toimintaohjeita. Toinen seikka, jota kognitiivisessa kielentutkimuksessa on korostettu, on se, ettei kielellistä tietoa voi millään mielekkäällä kriteerillä erottaa ihmisen yleisestä maailmantiedosta. Kielellinen ilmaus on aina vain vihje, joka aktivoi kielenkäyttäjissä heidän omat tietorakenteensa. Yksittäinen ilmaus on kuin ikkuna, joka avaa näkymän laajempaan taustatietoon. Saman kulttuurin jäsenenä meillä on riittävän yhteiset mielenmaisemat, jotta voimme keskenämme niistä keskustella. Tästä seuraa, ettei ilmauksen merkitystä voi koskaan tyhjentävästi kuvata. Voimme vain viitata niihin kulttuurisiin tietokehyksiin, joita kunkin ilmauksen ymmärtäminen näyttää keskeisimmin vaativan.

Ajattellaanpa vaikka ilmauksia *olla vas-*

taksessa tai *olla vastaan taitannassa*. Voimme eritellä, että nämä inessiivi-ilmaukset ilmaisevat toiminnan tilaa. Vartalosana *taitannassa* kuvaa tuota toimintaa, *vastan* ilmaisee toiminnan kohdetta. Ilmauksessa *vastaksessa* vartalosana *vastas* nimeää toiminnan kohteen, mutta sisäsjailmaus edellyttää, että ymmärrämme sen kautta ilmaisutavan koko toimintaa. Mitäpä enempiä *vastaksessa* olo voisi merkitä suomen kieltä taitavalle mutta suomalaista kulttuuria tuntemattomalle kuulijalle? Kielen järjestelmän avulla hän voisi päätellä, että *vastas* on *vastan* osa, mutta että vastaksessa olo on puun, yleensä koivun, oksien taittamista vastaan kokoamiseksi, sitä hän ei voisi tuosta ilmauksesta yksin päätellä. Puhumattakaan siitä, mikä on vasta, mihin sitä käytetään, miksi siihen tarvittavien oksien taittaminen on ansainnut kielessämme oman ilmauksensa. Sillä tästä on perimmältään myös kysymys. Kielellisiin ilmauksiin on konventionaalistunut ja tiivistynyt kulttuurissa tarvittavaa toimijan tietoa. Ja toisin päin, kieleen konventionaalistunutta ilmausvarantoa voi selittää sitä taustaa vasten, mitä kulttuurisia tietokehyksiä se edellyttää ja hyödyntää. Kulttuuri myös muuttuu, ja kieli omaa tahtiaan sen mukana. Vanhassa maalaiskulttuurissa on käyty myös *luudaksessa* ja *vitsaksessa*, mutta kun nuo toiminnot ovat käyneet harvinaisiksi ja vähäpätöisiksi, unohtuvat myös niiden ilmaukset. Ilmaus-tyyppi kuitenkin elää, sen sanasto muuttuu aikojen kuluessa, mutta osin vanha sanasto myös säilyy ja saa uusia merkityksiä. Me emme enää käy *eineellä* tai *suuruksella*, mutta kylläkin *pizzalla* ja *oluella*.

Kenties keskeisin monimerkityksisyyden ja merkityksenmuutosten muoto on metafora. Metaforassa yleensä alkuaan konkreettinen ilmaus saa myös abstraktimman merkityksen. Niinpä esimerkiksi ilmausta *olla pulassa* on selitetty niin, että se on alkuaan merkinnyt avannossa olemista. Ny-

kykielessä eläviä vastaaventyypisiä metaforia ovat esimerkiksi *olla liemessä* tai *olla kusessa*. Erityisesti George Lakoff tutkijakumppaneineen on korostanut sitä, että metaforaa on kaikkialla kielessä. Äärimmillään näistä ideoista voidaan päästä sellaiseen evolutionistiseen ajatukseen, että kielessä perustavia ja alkuperäisiä ovat konkreettisten suhteiden ilmaisukeinot, ja kaikki abstraktimpi käsitteistys on metaforista laajentumaa aistein havaittavan ja käsin kosketeltavan todellisuuden ilmaisukeinoista. Tämä ajatus on suomen kielen tutkimuksessa eli fennistiikassa tuttu erityisesti Lauri Hakulisen etymologisista tutkimuksista. Hän kiinnitti huomiota siihen, että sellaiset hengenelämämme keskeiset ilmaukset kuin *käsittää*, *ajatella*, *harkita*, *pohtia*, *tutkia*, *tuntea* ja *ymmärtää* ovat lähtökohdiltaan paljon konkreettisemmat: kosketella käsin, ajaa, tunnustella harkilla tai tutkaimella, erottaa viljasta roskat pohtimella, tuntea kosketusaistilla ja ympäröidä. Hän korosti sitä, että jos kulttuuriamme tutkii sanaston historian kautta, jos vaivautuu katsomaan metaforien pintaa syvemmälle, näkyvät kulttuurisanojemmekin pohjalta ihmisen eläimenkasvot: kieleemme ilmaisukeinojen perusta on hyvin konkreettisessä käsitteistyksessä.

Kun tällaista ajattelutapaa on sovellettu kieliopin suhdekäsitteisiin, kuten pre- ja postpositioihin tai paikallissijoihin, on päädytty lokalismiksi kutsuttuun käsityskantaan, jonka juuret ulottuvat kauas kielitieteellisen ajattelun historiassa.² Kielissä ilmaistaan samoilla ilmaisukeinoilla, vaikkapa paikallissijoilla, niin konkreettisia sijaintisuhteita kuin abstraktisempia suhteita. Ihmisen mieli on rajallinen. Kieliin on ensi sijassa kehittynyt konkreettisten asioiden ilmaisukeinoja, ja metaforisen ajattelun

avulla rajalliset ilmaisukeinot on laajennettu abstraktimman ajattelun välineiksi.

Lokalismi voidaan käsittää kahdella tavalla. Sitä voidaan pitää hypoteesina kielen historiallisesta kehityksestä. Tällaiseen ajatteluun sisältyy se ongelma, että joudutaan olettamaan jokin primitiivisempi vaihe, jolloin kieli ja ajattelu olisivat rajoittuneet vain käsin kosketeltavaan todellisuuteen. Tätä vaihtoehtoa on kavahdettu historiallisessa kielitieteessä. Diakronisen kielentutkimuksen metodiikassa on yleisesti allekirjoitettu niin kutsuttu yhdenmukaisuusperiaate, jonka mukaan ei ole perusteita olettaa, että tutkittavat vanhemmat kielimuodot järjestelminä poikkeaisivat jollain ratkaisevalla tavalla nykyisin tunnetuista kielistä. Kielentutkimuksen keinoin ei siis voida redusoida kieliä joihinkin nykyistä primitiivisempiin muotoihin.

Lokalistitakaan ajattelua ei siis ole syytä ymmärtää niin, että väitettäisiin, että joskus on puhuttu vain paikoista ja sijainneista eikä ollenkaan sellaisista abstraktimmista asioista kuin vaikkapa tunteista tai sosiaalisista suhteista. Metaforinen ajattelu on ihmismielen kyky tunnetuista kielimuodoista päätellen, miksei se olisi ollut sitä aiemminkin.

Toinen lokalismin tulkintavaihtoehto on se, ettei oteta kantaa kielen historialliseen kehitykseen vaan todetaan kielen järjestelmän synkronisista suhteista se, missä laajuudessa yksillä ja samoilla ilmaisukeinoilla ilmaistaan niin konkreettisia kuin abstraktimpia suhteita. Paikallissijojen monimerkityksisyyden tarkastelussa tällainen konkreettisista sijaintisuhteista lähtevä analyysi on ollut vallitseva kognitiivisessa kielentutkimuksessa, ja se on myös oman työni lähtökohta. Olen kuitenkin pyrkinyt myös tarkemmin nykykielisen aineiston valossa

² Lokalismin esi-isäksi on mainittu muun muassa muinaisessa Bysantissa elänyt Maximus Planudes.

tutkimaan sitä, kuinka systemaattinen suhde konkreettisemmän sijainnilmauskäytön ja abstraktien olotilanilmausten välillä vallitsee paikallissijailmauksissa.

Tätä systemaattisuutta ilmenee kolmea keskeistä tyyppiä: Ensimmäinen pohjaa metonymiaan. Siinä konkreettinen sijainnin merkitys ja laajempi kokonaistilan merkitys voivat toteutua yhtä aikaa samassa ilmauksessa: *hän on saunassa* voi tarkoittaa sekä sauna-nimisessä paikassa sijaintia että kyseisessä paikassa tavallisesti suoritettavan toiminnan eli kylpemisen tilaa. Toinen abstraktistumisen tyyppi on jo mainittu metafora: ilmauksella on tai on alkuaan ollut konkreettinen merkitys, mutta sillä on myös abstraktimpi kuvaannollinen merkitys. Niinpä, kun *jokin menee metsään*, sen ei tarvitse konkreettisesti liikkua mihinkään puuvaltaiseen paikkaan. Kolmas abstraktistumisen tie on ollut vartalosanojen merkityksen hämärtyminen. Harva enää tunnistaa ilmauksesta *olla kontillaan* tai *kontallaan* saman ruumiinosan, joka hahmottuu myös ilmauksesta *olla nelin kontin*. Sen sijaan moni voi assosoida sen verbiin *kontata*. Niin metonymia, metafora kuin vartalosanojen hämärtyminen ovat silloittaneet siirtymää verbikantaisiin ja muihin abstrakteihin vartalosanoihin paikallissijaisissa olotilanilmauksissa.

Nyt tarkkaavainen kuulija on huomannut, että väitin tarkastelevani nykykieltä, mutta päätelmäni ovat saaneet kielen historiallisesta kehityksestä kielivän muodon: olen puhunut abstraktistumisesta muutos-termin. Kieliopillistumisen eli kieliopin muotojen kehittymisen tutkimuksessa onkin päädytty toteamaan, että myös yhden kielen vaiheen tarkastelu voi tuottaa hypoteeseja kielen kehityksestä, koska esimerkiksi polysemiaa analysoimalla voimme

paljastaa yhteen kielenvaiheeseen kivettyneitä kerrostumia, jotka kertovat menneistä ja käynnissä olevista muutoksista. Pelkän yhden kielimuodon nykykielisen aineiston perusteella ei kuitenkaan voi saada pitäviä todisteita tapahtuneista muutoksista.

Abstraktistumisen tarkastelun kautta syntyvä kuva nyky-suomen paikallissijaisista olotilanilmauksista ei kuitenkaan ole katkava: abstraktistumishypoteesi ei pysty selittämään kaikkia nykykielestä tavattavia paikallissijaisten olotilanilmausten ryhmiä. Näille ilmauksille on nimittäin tyypillistä se, että ne ovat suurelta osin kiteytyneitä lekseemeitä. Käypää suomea on esimerkiksi sanoa, että *hän on ihastuksissaan*, mutta oletteko kuulleet ilmausta *hän on rakastuksissaan*. Miksi tietyt ilmaukset ovat konventionaalistuneet, mutta toisia samantyyppisiä ei käytetä? Toisaalta kyse ei myöskään ole pelkistä kiteytyneistä lekseemeistä. Olen pyrkinyt varsin seikkaperäisesti kartoittamaan paikallissijaisten olotilanilmausten merkitys- ja muotoryhmiä ja osoittamaan, että niissä on myös piilevää produktiivisuutta. Esimerkki puhukoon puolestaan.

Toinen ystäväni³ kertoi äskettäin osallistuneensa luomuruokapiirin tilaisuuteen, jossa luomutilojen tarkastaja kertoi jostakin tilasta, että *naudat ei oo luomussa*. Hän tarjoi, että tilan naudat eivät ole *luomutuotannossa*. Mutta ironiselle kuulijalle saattaa syntyä myös toisensuuntaisia assosiaatioita. Voi jopa muistua mieleen käypä sanonta *olla uskossa*. Tämäkin esimerkki osoittaa, että suomen kielessä on joustava, avoin, osittain produktiivinen paikallissijainen olotilanilmaustyyppi ja että yksittäinen uusi, luova ilmaus voi saada mallinsa useamaltakin taholta.

Tätä ilmiötä kutsun analogiaksi. Tarkoitin sillä rakenteellista ja funktionaalista

³ Marja-Liisa Helasvuo.

samankaltaisuutta, jossa olemassa olevien ilmausten mallin mukaan voidaan tuottaa uusia, samankaltaisia ilmauksia. Nämä samankaltaiset ilmaukset muodostavat kielen paradigmaattisessa järjestelmässä sarjoja. Näitä sarjoja olen pyrkinyt tarkastelemaan paikallissijaisten olotilanilmausten osalta useammasta eri näkökulmasta. Selitys paikallissijaisten olotilanilmausten yhtä aikaa kiteytyneeseen ja produktiiviseen luonteeseen löytyy mielestäni kielen järjestelmän yleisestä analogisuudesta. Tähän kielinäkemykseeni olen saanut eväät Esa Itkosen ja Raimo Anttilan laajasta analogiakäsityksestä, joka juontaa juurensa nuorgrammaatikko Hermann Paulin ja Wilhelm von Humboldtin näkemyksiin 1800-luvulle. Analogialla on kiistanalainen asema kielentutkimuksessa, ja se on myös käsite, jota käytetään eri teoriakehyksissä hiukan eri merkityksessä. Antiikissa analogia edusti kielen säännönmukaisuutta. Sittenmin sitä on käytetty, silloin kun on käytetty, pikemminkin poikkeamien ja näennäisen säännöttömyyden selitykseen. Tässä esitetty laaja analogianäkemys ei tee eroa säännönmukaisuuden ja poikkeaman välillä, vaan korostaa sitä, että samankaltaisuuden ja mallien sarjoja

luova vaikutus on kielen läpäisevä periaate.

Totesin lektioni alkupuolella, että paikallissijojen tutkiminen on yhden suomen kielen suomalaisen piirteen tutkimista. Työni kuluessa minulle kuitenkin valkeni, että lokaali-ilmausten taipumus laajentua tilanilmauksiksi on erittäin yleinen piirre maailman kielissä.

Typologi Leon Stassen totesi vieraillessaan viime syksynä Helsingissä, että hän lakkasi laskemasta tämän ilmiön esiintymistä sen jälkeen, kun hän oli tavannut sen 80 erityyppisestä kielestä, jotka edustavat useita eri kielikuntia. Yksi suomen kielen suomalaisimmista piirteistä paljastuikin samalla siis yhdeksi sen kansainvälisimmistä piirteistä. Ehkä tämän päätelmän voi laajentaa koskemaan myös suomen kielen tutkimusta äidinkielen tutkimuksena. Jos annamme arvon omalle kielellemme ja kulttuurillemme ja niiden tutkimukselle, voimme ominta omaamme tarkastelemalla löytää myös niitä kielten typologisen vertailun kannalta kiinnostavia ilmiöitä, joita esittelemällä voimme lunastaa paikkamme tutkimuksen, kielten ja kulttuurien kansainvälisessä kentässä. ■

TIINA ONIKKI-RANTAJÄÄSKÖ *Sarjoja. Nykysuomen paikallissijaiset olotilanilmaukset kielen analogisuuden ilmentäjinä.* Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura 2001.

Sähköposti: tiina.onikki@helsinki.fi